

*Белінська Вікторія Миколаївна,
кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу соціоекономіки праці;
Інститут економіки та прогнозування НАН України*

НЕСТАНДАРТНА ЗАЙНЯТІСТЬ ТА ЇЇ РОЛЬ У ВІДТВОРЕННІ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ В УМОВАХ ВІЙНИ

До початку повномасштабного вторгнення Україна володіла потужним людським капіталом, що характеризувався високим рівнем освіти, креативністю та вмотивованістю. Однак війна, яку розв'язала росія, справила значний вплив на всі сфери життя нашої країни, спричинила порушення економічних процесів, змінила характеристики людського капіталу, вплинула на розвиток та призвела до значних втрат.

Так, з початку війни поряд із численною міграцією за кордон, спостерігалось масове переміщення населення всередині країни, що призвело до широкомасштабної втрати зайнятості та доходів. За результатами досліджень, проведених в межах проєкту Програми розвитку ООН, частка персоналу, що скорочена на поточний момент була найвищою в травні 2024 р. і становила 29,6% по відношенню на 23.02.2022 [1, с.8]. В той же час згідно з тими ж дослідженнями майже половина (43,2%) опитаних представників бізнесу в ТОП-5 ключових проблем, які заважають компаніям відновлюватися та розвивати свою економічну діяльність вказують на відсутність достатньої кількості кваліфікованих працівників [1, с.95]. Отже поряд зі значним скороченням персоналу відчувається суттєвий дефіцит у кваліфікованих кадрах.

Загалом, втрата та пошкодження виробничих активів та інфраструктури, закриття підприємств, дисбаланс між попитом та пропозицією робочої сили, зростання рівня безробіття та зменшення зарплат створили передумови для того, що ринок праці став належати роботодавцям. Отже роботодавці можуть диктувати власні умови на ринку праці. Через зростання кількості безробітних, зменшення потенційних вакансій, зростання конкуренції на робоче місце шукачі роботи часто готові поступатись власними інтересами - висловлюють готовність до зменшення зарплати, зміни спеціальності, а також готовність до гнучких форм організації праці, нестандартної зайнятості і, навіть, на працевлаштування без оформлення і виплату заробітної плати в конверті. Зрозуміло, що в таких умовах ні на легальну зарплату, ні на якісь соціальні гарантії (наприклад, лікарняні), ні на стаж українці можуть не розраховувати.

В той же час, як зазначає заступник директора Національного інституту стратегічних досліджень Я.Жаліло, доволі часто в умовах низького рівня соціального забезпечення та високого оподаткування тіньовий сектор допомагає виживати населенню з невеликим достатком, адже, наприклад, продаж пиріжків на базарі, автоперевезення, ремонтні послуги, якщо вони надаються приватно, теж відносяться до тіньової економіки [2].

Тіньова економіка досить мобільна і тому дуже швидко перебудовується в екстрених ситуаціях. Дуже часто вона виступає певним буфером, що допомагає долати кризи. Незважаючи на те, що "тінь" знижує бюджетні надходження, в екстремальних ситуаціях вона може допомогти вирішити проблеми з дефіцитом товарів або послуг, стримуючи таким чином інфляцію. Так, забезпечення ринку України паливом приватними трейдерами в перший рік повномасштабного вторгнення певною мірою відбувалося теж за тіньовими схемами.

Нові умови функціонування підприємств, спричинені повномасштабним збройним конфліктом, необхідністю евакуюватись з гарячих точок не лише працівникам, а й самим підприємствам, мали суттєвий вплив на всі аспекти діяльності українських підприємств, особливо на систему організації відносин між роботодавцем і найманим працівником, тобто на сферу зайнятості. В цих умовах ще більш актуальним стало використання гнучких форм зайнятості працівників, в тому числі нестандартних форм зайнятості. Принциповими інноваціями у сфері зайнятості у сучасних умовах можна вважати такі її форми, як нестандартні гнучкі графіки робочого часу, позикова праця, дистанційна зайнятість, тимчасова робота, лізинг персоналу тощо.

На сьогодні науково-експертна спільнота сприймає неформальну зайнятість як невід'ємну складову сучасних ринків праці, оскільки в світі не існує жодного регіону чи країни, якого б рівня економічного розвитку вони не досягли, де неформальна зайнятість була би подолана. Тож це дає змогу розглядати її як певну нову норму (повсюдно поширене, усталене явище) сучасного глобального ринку праці [3, с.11].

Беручи до уваги проблему відсутності достатньої кількості кваліфікованого персоналу, варто зазначити, що використання гнучких форм трудових відносин могло би дати змогу залучити або ж утримати в компанії талановитих конкурентоспроможних фахівців, які мешкають або ж змушені переїхати для проживання в інший регіон чи, навіть, країну.

Робота на умовах неповного робочого часу також має певні переваги і може бути привабливою для окремих працівників, наприклад, для жінок із сімейними обов'язками. Найбільш суттєвим негативним наслідком такої форми організації праці є те, що вона не забезпечує достатній дохід працівнику і може спонукати його шукати додаткові джерела доходу. Незважаючи на те, що неповна зайнятість є невід'ємним елементом гнучкого ринку праці, працівники погоджуються на таку зайнятість, переважно, через відсутність можливостей знайти іншу роботу. Лише невелика частина тих, що працюють у режимі неповного робочого часу свідомо обирає таку форму зайнятості, віддаючи перевагу вільному часу на противагу доходам.

Одним з різновидів тимчасової зайнятості, що стає все більш розповсюдженим не лише в світі, а і в Україні, є так званий «фріланс». До такої форми зайнятості звертається роботодавець, який не має можливості забезпечити роботою працівника на постійній основі, як цього вимагає працевлаштування на умовах трудового договору. Однією з переваг такої форми зайнятості для

працівника є можливість отримати додатковий заробіток, а недоліками – непостійна робота, обмеження у своїх правах, відсутність соціальних гарантій, які має працівник за трудовим договором.

Праця осіб, які виконують роботу на непостійній основі до останнього часу не була регламентована Кодексом законів про працю України. Тож роботодавці укладали з працівниками цивільно-правові договори або ж залучали до виконання робіт взагалі без будь-якого документального оформлення.

Слід зазначити, що в умовах воєнного стану “фріланс” набув особливої актуальності. До останнього часу праця осіб, які виконують роботу на непостійній основі не була регламентована Кодексом законів про працю України. З метою адаптувати трудове законодавство до сучасних економічних умов український парламент продовжує його активно оновлювати. Відтак, 18 липня 2022 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання деяких нестандартних форм зайнятості» № 2421-ІХ, який набрав чинності 10 серпня 2022 року [4]. Цей закон запроваджує поняття роботи із нефіксованим робочим часом, який зможе використовуватися роботодавцями у випадках, коли у них виникає потреба у залученні працівників на нерегулярній основі для виконання тих чи інших робіт, які носять непостійний, але повторюваний характер, що характерно для “фрілансу”.

Таким чином, використання трудового договору з нефіксованим робочим часом дає змогу забезпечити гнучкість у виборі організації трудових відносин, посилює мобільність працівника та дає більшу свободу вибору при реалізації його права на працю. Реалізація цього закону створює зручний законодавчий механізм легалізації праці фрілансерів, які надають перевагу виконанню короткострокових проектів та не обмежуються виконанням робіт у одного замовника. Отже, працівник зможе поєднувати легальну роботу в кількох роботодавців і при цьому матиме базові соціальні гарантії – забезпечення лікарняними, відпустками, достатнім рівнем заробітної плати тощо.

Також варто відзначити, що в умовах повномасштабної війни відбулось помітне включення населення України у волонтерський рух. Згідно з опитуванням, проведеним Gradus Research 22 березня 2022 р. про свою участь у волонтерській діяльності, допомозі фронту та суспільству заявило 26% респондентів, причому серед тих, хто до такої діяльності не залучений, 40% засвідчили про свою готовність і бажання до неї долучитись [5, с.8].

В розвитку волонтерського руху знаковим став ще 2014 рік. Події того року дали потужний поштовх для утворення цілого ряду волонтерських рухів, які стали яскравим прикладом високого рівня громадянської свідомості українців і їх здатності ефективно самоорганізовуватись. Тож зараз теж народ України не стоїть осторонь, а натомість готовий віддавати свої заощадження, свій час, навички, вміння аби мати можливість впливати на те, що відбувається, і спільними зусиллями наближати перемогу. Волонтерський рух переріс в складну та масштабну справу – забезпечення всім необхідним української армії,

допомога біженцям, ВПО та всім, хто опинився в скрутній ситуації. На сьогодні волонтерські організації відіграють роль маркетингових компаній, які вивчають потреби фронту на локальному рівні, здійснюють мозаїчний збір коштів з різних джерел, здійснюють пошук, замовлення та придбання як в Україні, так і за кордоном певного обладнання, продуктів тощо та працюють як логістичні компанії, які забезпечують завезення, оформлення й транспортування до споживача [6].

Отже, в умовах протистояння широкомасштабній військовій агресії РФ волонтерство в Україні як неформальна, добровільна, безкорислива суспільно значуща діяльність індивідів і груп набуло статусу невід'ємного і як ніколи актуального соціально-культурного феномену, що характеризує високорозвинену й цивілізовану людську спільноту з пріоритетними гуманістичними цінностями. Волонтерський рух в Україні на сучасному етапі є проявом певної зрілості громадянського суспільства, доповнює функції державних органів.

У складних умовах збройної агресії з боку РФ виникає питання щодо дальшого розвитку волонтерського руху, зокрема потреби та форм його державної підтримки. В успіху волонтерського руху та окремих ініціатив ключовою є така умова, як чутливий (*responsive*) уряд, що реагує на тиск волонтерської спільноти, а за певних умов – спонукає волонтерів до дій. З метою сприяння розвитку волонтерського руху в Україні, зокрема шляхом розширення напрямів волонтерської діяльності в умовах війни, Верховна Рада ухвалила ряд змін до Закону України «Про волонтерську діяльність» та до «Податкового кодексу» щодо волонтерської діяльності та діяльності неприбуткових установ та організацій в умовах збройної агресії РФ проти України. Внесені зміни дозволяють значно розширити напрями волонтерської діяльності та зменшити податковий тиск на неприбуткові організації, що здійснюють волонтерську діяльність.

З огляду на все вище сказане стає зрозумілою надзвичайна важливість для українських компаній і для держави загалом змінювати існуючі підходи до управління людським капіталом та розробляти нові підходи до його відновлення.

В умовах війни нестандартна зайнятість може бути ефективно застосована для відтворення людського капіталу лише за умови правового унормування її форм, тож введені в дію закони, запроваджені інформаційні кампанії та державні ініціативи є надзвичайно важливими в сучасних умовах функціонування економіки та результативними.

На сьогодні швидкий розвиток та поширення нестандартних форм зайнятості потребує відповідного законодавчого підґрунтя, а, отже, передбачає удосконалення відповідних політичних, законодавчих, нормативних інструментів у механізмі соціально-трудова відносин зайнятості. Важливою передумовою розвитку нестандартних форм зайнятості в Україні на сучасному етапі має стати державне регулювання соціально-трудова відносин зайнятості через створення спеціальних інститутів, що координуватимуть та

забезпечуватимуть ці форми зайнятості. З огляду на це, трудове законодавство має бути більш мобільним, регулювати та створювати відповідні правові умови існування та функціонування нестандартних форм зайнятості та соціально-трудової сфери в цілому. Таким чином, надзвичайно актуальним та доцільним є продовження роботи щодо удосконалення законодавства, що регламентує порядок та умови застосування нестандартних форм зайнятості.

Список використаних джерел

1. Аналітичний звіт «Стан та потреби бізнесу в умовах війни: результати опитування у квітні-травні 2024 року», 9 вересня 2024 р. URL: <https://hromada.gov.ua/research/doslizennya-stanu-ta-potreb-biznesu-v-ukrayini>
2. Матеріал РБК-Україна «Ближче до світла. Як вивести економіку України з тіні в умовах війни», 21 червня 2022 р. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/blizhe-svetu-vyvesti-ekonomiku-ukrainy-teni-1655737514.html>
3. Костриця В.І., Бурлай Т.В. Неформальна та атипова зайнятість як "нова нормальність" у світі та Україні // Економіка і прогнозування. № 1. 2019. С.7-34
4. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання трудових відносин з нефіксованим робочим часом». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/T222421?an=64>
5. Аналітичний звіт Gradus Research Company за підтримки Київської Школи Економіки «Настрої українців та дії під час повномасштабної війни Росії з Україною», 22 березня 2022 р. URL: https://gradus.app/documents/207/CitizensInWar_GradusKSE_31032022_ua_oHf97oA.pdf
6. Матеріал НІСД «Аналіз українського волонтерства на основі методології нових соціальних рухів», 2 листопада 2022 р. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/analiz-ukrayinskoho-volonterstva-na-osnovi-metodolohiyi-novykh-sotsialnykh>